

**Nizâmî-yi Gencevî ile Sevadî'nin Leylâ ile Mecnûn Adlı
Eserlerinde “Nevfel Karakterinin ve Nevfelli Sahnelerin”
Karşılaştırılması**

Nesim SÖNMEZ¹

Öz

Leylâ ile Mecnûn hikâyesi Arap Edebiyatı ve Fars Edebiyatı yoluyla Kürt Edebiyatına ulaşmıştır. Bu hikâye ilk defa Nizâmî-yi Gencevî tarafından nazım şeklinde Farsça kaleme alınmış olan eser 4600 beyitten fazladır. Gencevî'den sonra Fars, Kürt ve Türk şairler de bu hikâyeyi mesnevi kalıbında kendi dilleriyle yazmışlardır. Kürt Edebiyatında da birçok şair tarafından bu hikâye nazım şeklinde kaleme alınmış ve Kürt Edebiyatına kazandırılmıştır. Bu şairlerden birisi de Sevadî'dir. Sevadî de tıpkı Nizâmî-yi Gencevî gibi hikâyeyi nazım şeklinde Kürtçenin Kurmanci lehçesiyle yazmıştır. Sevadî'nin eseri her ne kadar nüshalara göre değişiklik gösterse de aşağı yukarı 771 beyitten oluşmaktadır. Her iki eserde de “Nevfel” adında bir karakter bulunmaktadır. Bu karakter her iki eserde de hikâyenin yazılmasında önemli bir rol üstlenmektedir.

Her iki eserde de yer alan Nevfel karakterinin eserlerde yer alış şeklini karşılaştırmamızdaki amacımız, bazı araştırmacılar tarafından iddia edildiği gibi Sevadî'nin *Leylâ ile Mecnûn* adlı eserini yazarken Nizâmî-yi Gencevî'nin *Leylâ ile Mecnûn* adlı eserini kendisine ana kaynak olarak alıp almadığını, şayet aldıysa eserin tesiri altında kalıp kalmadığını eğer kaldıysa ne kadar kaldığını tespit etmeye çalışmaktır. Araştırmamızın konusu sadece her iki eserde de geçen Nevfel adlı karakter olduğundan, biz Nizâmî-yi Gencevî'nin Sevadî üzerindeki tesirini bu sınırlar çerçevesinde değerlendireceğiz. Ayrıca konumuzun Kürt Edebiyatı olması ve Sevadî'nin de eserini Kürtçe kaleme alması nedeniyle araştırmamızda Nizâmî'nin eserinden çok Sevadî'nin eserine yer verdik ve bu eserin üzerinde yoğunlaşacağız. Bu çalışmamızda cevabını bulmaya çalıştığımız en önemli sorulardan birisi de acaba Sevadî orijinal bir metin mi ortaya koymaya çalışmış ya da Nizâmî'nin eserini taklit etmeye mi çalışmıştır. Ayrıca her iki şairin de ortak yönlerinin neler olduğunu ve birbirlerine hangi noktalarda ayrı düştüklerini ortaya koymaktır. Bu makale de her iki şairin hayatı hakkında bilgi verilecek, Leylâ ile Mecnûn'un hikâyesi özet olarak anlatılacak, her iki eserde de “Nevfel Karakteri” ve “Nevfelli Sahneler”in nasıl geçtiği hakkında bilgi verilecek ve ele alınış şekillerine göre hikâyedeki “Nevfel karakteri karşılaştırılacaktır.

¹ Doç. Dr. Nesim SÖNMEZ, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, nesimsonmez@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6315-6075.

Anahtar Kelimeler: Nizâmî, Sewadî, Leylâ ile Mecnûn, Newfel, Karşılaştırma.

Berawirdkirina Karaktera “Newfel û Sehneyên Newfelî” Di Leyla û Mecnûna Nîzamî û Sewadî Da

Kurte

Çîroka Leyla û Mecnûnê bi rêya Edebîyata Ereban û Farisan ketîye nav Edebîyata Kurdî. Ev çîrok, cara ewil ji aliyê Nizamîyê Gencewî va bi teşeyê mesnewîyê û bi zimanê Farisî hatiye nivîsandinê û ew ji 4600 malikî zêdetir e. Di edebîyata Kurdî da jî gelek helbestvanan ev çîrok bi rengê helbestê hûnandîye û xistîye nav edebîyata Kurdî. Yek ji wan helbestvanan jî Sewadî ye. Sewadî jî weke Nizamî berhema xwe bi teşeyê nezmê û bi zimanê Kurdî nivîsandîye û hejmara malikên ku di berhema wî da her çiqas li gorî destxetan cuda be jî kêm zede 771 malik e. Di her du berhemana da jî bi navê “Newfel” karakterek heye ku ev karakter rolek muhîm digire di hûnandina çîrokê da.

Armanca me ji berawirdkirina karaktera Newfel di her du berhemana da ew e ku hinek lêkolîner dibêjin çavkanîya berhema Sewadî ya bi navê *Leyla û Mecnûnê* berhema Nizamîyê Gencewî ya bi navê *Leyla û Mecnûnê* ye. Ka em ê mêze bikin gelo tesîra Gencewî li ser Sewadî çêbûye û ew, di bin bandora Gencewî da maye yan na û eger mabe em dixwazin tesbît bikin gelo ew çiqas maye. Sînorê vekolîna me ji ber ku di her du berhemana da bi tenê “karakterê Newfel” e, me tesîra Gencewî li ser Sewadî tenê di vê çarçoveyê da nixandîye. Ji ber ku mijar edebîyata kurdî ye û berhema Sewadî jî berhemek ji berhemên edebîyata kurdî ye, me di vekolîna xwe da jî berhema Gencewî zêdetir girîngî daye berhema Sewadî û ew vekolaye.

Di vê gotarê da behsa jîyana her du helbestvanan hatiye kirin, kurteya çîroka Leyla û Mecnûnê hatîye vebejandin û di her du berhemana da agahîyên ku li ser karaktera “Newfel” û sahneyên “Newfelî” ku çawa derbaz bûne hatîye dayîn û li gorî hûnandina çîrokê her du berhem hatine berawirdkirin.

Peyvên Sereke: Nizâmî, Sewadî, Leyla û Mecnûn, Newfel, Berawirdkirin.

The Comparison of the Character Named Newfel and the Newfel’s Scenes in Leyla and Mecnûn Story by Nîzamî and Sewadî

Abstract

The story of Leylâ and Mecnûn reached Kurdish Literature through Arabic and Persian Literatures. This story was written in Persian by Nizami Ganjavi for the first time in more than 4600 couplets. After Gencevi, Persian, Kurdish and Turkish poets wrote this story in their own language, in the masnavi mold. In Kurdish Literature, this story was written in verse form

by many poets. One of these poets is Sevadî. Like Nizami Ganjavi, Sevadî wrote the story in the form of verse in Kurdish. Although Sevadî's work varies according to copies, it consists of approximately 771 couplets. In both works, there is a character named "Nevfel" which is crucial.

Our aim in comparing the way the Nevfel character in both works is in the works is that, while it was claimed by some researchers, when he wrote the work of Sevadî named Leylâ and Mecnûn, if Nizami took Leylâ and Mecnûn as the main source, It is trying to determine if there is any remaining under the influence, if any, how long. Since the subject of our research is only the character named Nevfel in both works, we will evaluate the influence of Gencevî on Sevadî within these limits. In addition, since our subject is Kurdish Literature and Sevadî's work is written in Kurdish, we have included the work of Sevadî more than Nizami Gencevî's work and we will focus on this work. In this study, one of the most important questions we tried to find the answer is whether Sevadî tried to reveal an original text or tried to imitate Nizami's work.

In this work the lifes of both poets have been mentioned, additionally the stories of Leyla an Mecnûn written by both poets. Newfel character and its sceenes have been focused and evaluated by comparing as in the stories.

Keywords: Nizamî, Sewadî, Leyla û Mecnûn, Newfel, Comparison.

Extended Abstract

The love story of Leyla and Mecnûn has been taken part in kurdish literature by means of arabic and persian literatures. This story firstly was written by Nîzamîyê Gencewî in form of masnawi as more than 4600 verses. In kurdish literature we see many poets that have been busy this story, of which one is Sewadî. Like Nîzamî, he also has written his story in form of masnawi and its verses number is nearly 779. In both works there is a common character named Newfel which takes a crucial roll in forming both versions.

In this article the lifes of both poets have been mentioned, additionally the stories of Leyla an Mecnûn written by both poets. Newfel character and its sceenes have been focused and evaluated by comparing. Our aim of comparing the character Newfel is that some researches claim that the reference of Sewadî's work is based onto Nîzamî's. We look into the matter if Nîzamî affects Sewadî or not, and if so we will explain about how and how much Nîzamî affects Sewadî. As the common motif is Newfel, we especially have focused on it. Our focusing is more on Sewadî's work as it is kurdish in actual. Actually, Sewadî has been influenced by Nîzamî in terms of forming the story. However he has written and formed th story in his original style. We see that he has created a different story in terms of narrating and characters from Nîzamî's one.

In Nîzamî's story version, Newfel takes a roll as a close friend and helper for Mecnûn in one way, but in another way he can be seen as a warrior, a strong man and a counselor. In spite of that Nîzamî has especially formed his story on Mecnûn which is the main character of the story, not on Newfel as being demonstrated as a helper and adviser for Mecnûn. In

Sewadî's version, Newfel can be seen also a helper and assistant for Mecnûn. He is also presented as benevolent, warrior and hero. He is not the main character, but an aside character. We see that Nîzamî wanted to write and form his story by taking his main character as a centre. However Sewadî tried to write a different style as he is aware of the fact that several poets had written that story before him in different ways. He wanted to write and create the Leyla and Mecnûn tale in his original way which can be defined more emotional and lyrical.

While forming his version, Sewadî sometimes treats differently from Nîzamî's line by forming another details as he likely wished to create an original line. The number of verses of Sewadî is more less than Nîzamî's. Although there are some changes in some manuscripts, Nîzamî's story verses are 4600 while Sewadî's version consists 779 verses. In both versions, as a strong man Newfel wants to help Mecnûn, because of that he sets a fight with Leyla's father. However he cannot take Leyla back from her father to give her to Mecnûn. Additionally in both works Mecnûn saves a gazelle from a hunter's trap. However the style of saving gazelle is different in both poets's forms. In Sewadî's version, soldiers of Leyla's father were failed but later they get a fortune and enslaved Mecnûn. In contrast of this, in Nîzamî's one, the warriors of Newfel fails and because of that Newfel wants to make a treatment with Leyla's father. In his version Nîzamî aims to narrate his tale, in Sewadî's one, however, we can see that he aims to create his tale according to story style.

Destpêk

Çîrokên ku mijara wan evîn û evîndarî ye gelek berfireh in û di nava edebîyata cîhanê da cihê wan gelek muhîm e. Çîrokên evîndarîyê cara ewil di nava edebîyata gelerî da hatine peyda kirin û paşê jî ketine nava edebîyata nivîskî. Hinek ji wan çîrokên ji aliyê helbestvanan va bi qalibê qesîde û mesnewîyan hatine nivîsandinê. Mirov dikare çîrokên evîndarîyê weke du cure bihesibîne yanê çîrokên evîndarîyê yên folklorîk û yên nivîskî. Hejmara van çîrokên di edebîyata dinyayê da gelek zêde ne û weke çavkanîyên edebîyata klasîk jî têne hesabandinê.

Çîrokên evîndarîyê cara ewil di Rojhilata Navîn da bi terza mesnewîyê di edebîyata farisî da hatine nivîsandinê. Di sedsala IX, X û XIê zayînê da Rûdekî (m. 941) û Fîrdevsî (m. 1021) di nav berhemên xwe da cih dane çîrokên evîndarîyê. Li dû van kesan 'Unsûrî (m. 1040) û Fexreddîn Es'edî Gurganî (m. 1055) mesnewîyên serbixwe yên ku mijara wan evîndarî ye nivîsandine. Nizamîyê Gencewî (m. 1214?) di sedsala XIIIan da çîroka Xosrew û Şîrîn û Leyla û Mecnûnê bi zimanê farisî nivîsandîye. Bêguman mirov dikare bibêje ew helbestvanên ku piştî Nizamî hatine û çîrokên evîndarîyê nivîsandine di bin tesîra wî da mane û rê û rêça wî şopandine (Çiçekler, 2004: 320-322; Jahany, 2016: 18).

Hetanî vê gavê hatîye tesbîtkirin ku di edebîyata kurdî da 14 mesnevîyên Leyla û Mecnûnê hatine nivîsîn (Hîlmî, 1988: 117-118, 135; Ergîn, 2006: 109-130; Temo, 2007: 1443; Can, 1992: 5-6; Mizûrî, 2009; Xeffar, 2011: 27; Baban, 2012: 371-373; Yalar, 2012: 459-468; Adak, 2014: 100; Xeznedar, 2015: 507; Jahany, 2016: 29; Alkaç, 2018: 6). Li gorî zaravayan, me li jêrê navê nivîskar û navê berhemê daye.

Bi Zaravayê Hewramî pînc mesnewî hatine nivîsandin û ew jî ev in:

1. Leyla û Mecnûna Mela Mihemedê Qulî Kendûleyî (?-1732).
2. Leyla û Mecnûna Xanayê Qubadî (1700-1759).
3. Leyla û Mecnûna Mîrza Şeff'ê Kulyayî (1785-1834).
4. Leyla û Mecnûna Mela Weledxan (1825-1885).
5. Leyla û Mecnûna 'Ebdulqadir Debayan (?-?).

Bi Zaravayê Kurmancî jî pînc mesnewî hatine nivîsandin û ew jî ev in:

1. Leyla û Mecnûna Sewadî.
2. Leyla û Mecnûna Mela Mehmûdê Bayezîdî (1797-1863). Ev berhem pexşan e.
3. Leyla û Mecnûna Şêx Mihemed Can Aqtepî (1858-1909).
4. Leyla û Mecnûna 'Hecî 'Ebdulfettahê Hezroyî (1892-1975).
5. Leyla û Mecnûna Mela Mihemedê Hezanî (1939-2004).

Bi Zaravayê Soranî jî çar mesnewî hatine nivîsandin û ew jî ev in:

1. Leyla û Mecnûna Mela Fercî Salih Şekîb (?-?).
2. Leyla û Mecnûna ‘Elî Kemal Bapîr (1887-1974).
3. Leyla û Mecnûna ‘Ebdulcebbar Axayî Kanî (1902-1957).
4. Leyla û Mecnûna Zarî (?-?).

Me, ew Leyla û Mecnûnên ku di edebîyata kurdî da hatine nivîsandinê li gorî zarava û dîroka nivîsandina wan li xwarê di tabloyê da dane nîşandan:

Hejmar	Berhem	Zarava	Sal
1.	Leyla û Mecnûna Mela Mihemedê Qulî Kendûleyî	Hewramî	1732
2.	Leyla û Mecnûna Xanayê Qubadî	Hewramî	1741
3.	Leyla û Mecnûna Mîrza Şeffî‘ê Kulyayî	Hewramî	1834
4.	Leyla û Mecnûna Mela Weledxan	Hewramî	1885
5.	Leyla û Mecnûna ‘Ebdulqadir Debayan	Hewramî	1985
6.	Leyla û Mecnûna Sewadî	Kurmancî	1759
7.	Leyla û Mecnûna Mela Mehmûdê Bayezîdî	Kurmancî	1858
8.	Leyla û Mecnûna Şêx Mihemed Can Aqtepi	Kurmancî	1884
9.	Leyla û Mecnûna ‘Hecî ‘Ebdulfettahê Hezroyî	Kurmancî	1975
10.	Leyla û Mecnûna Mela Mihemedê Hezanî	Kurmancî	1982
11.	Leyla û Mecnûna ‘Ebdulcebbar Axayî Kanî	Soranî	1969
12.	Leyla û Mecnûna Mela Fercî Salih Şekîb	Soranî	1942
13.	Leyla û Mecnûna ‘Elî Kemal Bapîr	Soranî	1950
14.	Leyla û Mecnûna Zarî	Soranî	1976

Tablo: Leyla û Mecnûnên bi Kurdî hatine nîvîsandinê.

Armanc ji berawirdkirina lêkolîna me ew e ku hinek lêkolîner dibêjin çavkanîya berhema Sewadî ya bi navê *Leyla û Mecnûnê* berhema Nizamîyê Gencewî ya bi navê *Leyla û Mecnûnê* ye. Gelo tesîra Gencewî li ser Sewadî maye yan na. Eger çêbûbe gelo çiqas çêbûye dixwazin tesbît bikin. Sînore vekolîna me ji ber ku di her du berheman da "karakterê Newfel" e, me tesîra Gencewî tenê di vê çarçoveyê da nixandîye. Ji ber ku mijara me edebîyata kurdî ye û berhema Sewadî jî berhemek ji berhemên edebîyata kurdî ye, me di vekolîna xwe da ji berhema Gencewî zêdetir girîngî daye berhema Sewadî.

1. Serpêhatîya Leyla û Mecnûnê

Ji bo ku mijar baş were fêmkirin me hewce dît ku em di der heqê serpêhatîya Leyla û Mecnûnê da bi kurtasî hinek agahîyan bidin.

Çîroka Leyla û Mecnûnê, çîrokeke gelerî û serpêhatîyeke evînî ye û di edebîyata Îslamê da jî bûye mijara mesnewîyan. Bingeha çîrokê li devdora kesayeta Mecnûnî digere û li çolistana Necdê derbaz dibe. (Levend, 1959: 1; Kutlu, 1986: 87). Li gor hinek gotinan ev çîrok çîrokeke rasteqînî ye (Adak, 2014: 100) û lehengên wê jî lehengên rasteqînî ne. Çîrok di sedsala VIIan da di serdema Dewleta Emewîyan (661-750) da di dema hukimdarîya Merwan b. Hekemî (623-685) da li herêma Necdê qewimîye. Li gorî hinek rîwayetan Mecnûn, leqeba helbestvanê bi navê Qeys b. Mulewweha el-Amîrî (m. 698) ye û ev çîrok ji şîrovekirina helbestên wî hatiye derxistin. Leyla jî qîza Mehdî b. Saîd el-Emîrî ye (Ateş, 1988: 49).

Hinek dîroknas û pisporên edebîyata klasik, ji siheta wê bi guman in û dibêjin çîrokek e bi vî rengî neqewimîye û ew tiştêkî xeyalî ye. Li gorî van pisporan ew helbestên ku nîsbeta wan li bal Mecnûn va tê kirin bi temamî ne yên wî ne. Hinek helbest yên helbestvanên cuda ne. (Terbîyet, 1314: 383).

Li gorî ku di çavkanîyan da derbaz dibe bi gelemperî serpêhatîya bûyerê bi vî rengî ye:

Di çolistana Necdê da ji malbata Benû Amîr, Qeys û Leyla, di zaroktîya xwe da ji hev hez dikin. Xelkên derûdorê bi vê bûyerê dihesin û gelek deng û behsa wê dikin. Dayîka Leylayê ji ber wan gotinên nebaş, cezayê nederketina ji kon dide keça xwe Leylayê. Qeys, nikare yara xwe bibîne û ji ber hesreta nedîtina yarê, gelek xemgîn dibe, hiş û aqil ji serê wî diçe û ew derdikeve serê çol û çiyayan. Piştî demekê ew, weke "mecnûn" yanê dîn tê binavkirin. Bavê Qeys, bi derdê kurê xwe agahdar dibe û diçe ji malbata Leylayê wê ji kurê xwe ra dixwaze. Lê ji ber ku navê Qeys weke mecnûn hatiye belavkirin malbat, naxwaze keça xwe bide wî. Bavê Qeys, ji bo ku kurê wî şifayê bibîne û rewşa tendurustîya wî baş bibe, radibe wî dibe ser Ke'beyê. Lê Qeys li Ke'beyê bi armanca ku eşqa wî xurttir bibe diayê dike ku nexweşîya wî hîn xedartir bibe. Xwedê diaya wî qebûl dike û

nexweşîya wî her diçe zêde dibe. Bavê wî bi awayekî dilşewatî vedigere mala xwe û Mecnûn jî derdikeve ser çol û çiyayan û dibe hevalê heywanan. Yara wî Leyla jî dest bi nivîsandina helbestên evîndarîyê dike. Mîrekî Ereban, bi navê Newfel, helbestên wê bi dest dixîne û dest bi xwendina wan dike. Newfel dema wan dîxwîne dilê wî gelek bi Leylayê dişewite û ji bo ku birîna wê bikewîne û jê ra bibe melhem, radibe, dibe xwezgîniyê Leylayê û wê ji bavê wê ji bo Mecnûnê dixwaze. Mêze dike bavê Leylayê wê bi rindî nade, îcar radibe leşkerên xwe kom dike û diçe ser malbata Leylayê û bi wan ra şer dike.

Mecnûn, ewqas ji Leylayê hezdike ku naxwaze zirar bigêhêje devdora wê jî û ji bo ku malbata Leylayê di şer da bi ser bikeve, diayê dike. Diaya wî tê qebûlîkirin û Newfel bi ser nakeve. Lê Newfel bi vê rewşê şanaz nabe û careke din leşkeran kom dike, diçe ser malbata Leylayê û bi wan ra şer dike. Newfel vê carê bi ser dikeve, lê ji ber ku bi diaya ku Mecnûnî kirîye dihese, Leylayê nagire û vedigere diçe. Malbata Leylayê wê bi mirovekî navê wî Îbn Selam e ra dizewicînin. Ji ber ku Leyla naxwaze bi Mecnûnî ra xîyanetê bike, ji mêrê xwe ra dibeje ku ji zaroktîya min da cinek bûye evîndarê min û ji min hez dike, eger tu destê xwe bidî min ev cinê min, dê me herduyan jî bikuje. Bi vî awayî mêrê xwe dixapîne û ji xwe dide dîrxistin. Piştî demekê, bi qebûlbûna nifirên Mecnûnî, mêrê Leylayê dimire. Ji ber ku Leyla azad dibe, radibe diçe çolan, li Mecnûnî digere û di dawîyê da wî dibîne, lê ji ber ku Mecnûn, wê nas nake û eger nas bike jî êdî naxwaze bi wê ra bizewice wîsal çênabe. Lewra, Mecnûnî têkilîya xwe ji dinyayê qut kiriye û ji qonaxa ‘eşqa mecazî derbazî qonaxa ‘eşqa îlahî bûye. Leyla, bê hêvî ji cem wî vedigere û di nav derd û kulan da jîyana xwe berdeham dike û piştî demekê jî dimire. Dema Mecnûn vê xebera bi dilsoj dibihîze diçe ser gora Leylayê û ji Xwedê rica û dexaletê dike ku ruhê wî jî li wê derê bistîne. Xwedê, dîya wî qebûl dike û ruhê wî distîne. Mecnûn hetanî ruhê xwe radest dike, navê Leylayê, ji ser zar û zimanê xwe naxîne (Ateş, 1993: 49-55; Pala, 2002: 300-302; Sönmez, 2018:129-130).

2. Kurtenêrînek li jîyan û berhemên Nizamîyê Gencewî

Ji bo ku berawirdkirin baş were têgihîştin hewce ye em herdu helbestvanan û berhemên wan bidin nasandin.

Der barê dîroka ji dayîkbûn û mirina Nizamîyê Gencewî da agahîyên teqez di destên me da tune ne. Herweha agahîyên ku di tezkîreyan û di lêkolînên modern da derbaz dibin jî têrê nakin. Ew tiştên ku di der heq jîyana wî da hatine dayîn her çiqas pir hindik bin jî ji berhemên wî hatine wergirtin. Gencewî di sala 536/1141?ê da hatîyê dinyayê û UNESCOyê jî ev dîrok pejirandîye û sala 1991ê weke serê sala 850mînê ji dayîkbûna Gencewî îlan kirîye (Kantar, 2007: 183). Hinek lêkolîner dibêjine bavê wî Tirk e (Resulzade, 1951: 34; Alîyef, 1991: 21; Kantar, 2007:183), lê hetanî vê gavê teqez nehatîye piştrastkirin ku bavê wî Tirk ê û gelek lêkolîner jî vê îddayê wek nêrînek e nijadperestîyê dibinin û dibêjin tu esl û

esasek e vê agahîyê tûne ye (Akalin,1998: 73). Dayîka Nizamîyê Gencewî Kurd e. Mirov dema berê xwe dide berhema wî ya bi navê Leyla û Mecnûnê rastî vê agahîyê tê. Di helbeseteke wî da ev malik derbas dibe:

Nîzamî:

Wergera bi Kurdî

Ger maderê men reîseyê kord

Eger dayîka min Reîseyê Kurd

Mader sîfatane pîşî men mord. (Nîzamî, 41) Bi sîfetên dayîkane li nik min mir

Nizamîyê Gencewî li Gencê têtê dinyayê (Abdunnebî, 1340: 11; Akalin,1998: 73). Ew perwerdehiyê baş dibîne, di gel ziman û edebîyatê, astronomî, felsefe, coğrafya, tip û matematîkê jî dixwîne û hînî gelek zimanan weke Farisî, Erebî, Pehlewî, Suryanî, Îbranî, Ermenî, Gurcî û hwd dibe (Kanar, 2007: 183; Kırlangıç, 2008: 50).

Gencewî, piştî ku perwerdehiya xwe diqedîne naxwaze karê dewletê bike û dest bi nivîsandina helbestan dike. Wan helbestên ku ew dinivîsîne ji rêvebirên dewletê ra bi rê dike, ew jî ji Gencewî ra pereyan dişînin. Gencewî bi vî rengî debara xwe berdewam dike. Her çiqas Nizamî ji serokkomarên dema xwe ra helbest bi rê kiribin jî ew ne helbestvanekî koşka mîran e. Wî jîyaneke mutewazî derbaz kirîye (Kanar, 2007: 183).

Gencewî teqez nebe jî di sala 611/1214an da li bajarê Gencê emrê Xwedê bi cih tîne û li heman bajarî tê definkirin (Maksoud, 2004: 80; Kanar, 2007: 184; Kırlangıç, 2008: 50).

2.1. Berhemên Nizamîyê Gencewî

Ji berhemên Nizamî yek tenê gihêştîye destê me û navê berhemê jî "Xemse" ye û bi navê "Pênc Genc" jî tê naskirin. Berhem kême zêde 35 hezar malik e û di navbera 35-40 salî da hatiye qedandinê (Kanar, 2007, 185). Helbestvanên weke Emîr Xusrewê Dehlewî (m. 725/1325), Şemseddîn Katîbî Nîşabûrî (m. 839/1435?), Mela Ebdurrahmanê Camî (m. 536/1141) û hwd. li ser vê berhemê nazîre nivîsandine. Di gelek pirtûkxaneyan da destxetên berhemê hene û li Îran, Hindîstan û Awrûpayê jî gelek caran hatiye çapkirin (Terbîyet, 1314: 383; Kanar, 2007: 185).

Mesnewîyên ku di Xemseyê da cih girtine ev in (Berthels, 1964: 318-321; Maksoud, 2004: 81; Kanar, 2007: 183-185):

Mexzenu'l-Esrar: Berhem 2400 malik e û di sala 570/1174 an jî 572/1176an da jî mîrektîyên Mengûcûkîyan mîrê Erzînganê, Mîr Fexreddîn Behrem Şah ra hatiye nivîsandinê.

Xosrew û Şîrîn: Li ser dîroka nivîsandina berhemê û helbestvanê wê hevdegiyek tune ye. Li gorî hinek agahîyan di sala 576/1180-81an da hatiye qedandin û li gorî nuxseyan 5700-7700 malik e. Di mesnewîyê da çîroka

serpêhatîya evîndarîya hukimdarê Sasanîyan Xosrewê Perwîz û prensesê Ermenî Şîrînê hatiye hûnandinê.

Leyla û Mecnûn: Mesnewî di sala 584/1188an da hatiye nivîsandinê û li devdora 4600 malikan e. Gencewî, ev berhema xwe li ser daxwaza serokê dewleta Şîrwanşahan Axsîtan bîn Mînuçîhrê nivîsandîye (Maksoud, 2004: 81). Di beşa sebebê telifa berhemê da derbaz dibe ku şahê Şîrwanşahan emir dike ku Nizamî vê efsaneyê binivîsîne, lê ji ber ku mijar ne mijareke kêfxweşîyê ye ew ji bo nivîsandina wê dudilî dibe. Kurê wî jê ra dibêje “*Madem ku Şah emir kirîye, tu neçar î ku wî emrî bi cih binî, te berê çîroka Xosrew û Şîrînê nivîsandibû; îjar jî Leyla û Mecnûnê binivîse ku bila cewhera te bibe cot.*” û bi vî rengî ew dest bi nivîsandina berhemê dike û di navbera çar mehan da diqedîne. Di berhemê da derbaz dibe ku Nizamî, ew di sala 584/1188an da di roja dawîyê ya meha Recebê da qedandîye û berhem 4600 malik e (Tarlan, 2001: 26-32; Kirlangîç, 2008: 50).

Heft Peyker (Behremname): Mesnewî di sala 593/1197an da li ser daxwaza mîrê Meragê Korpearslan hatiye nivîsandin û ji wî ra hatiye dîyarîkirin.

Îskendername: Mesnewî ji du beşan pêk tê, beşa ewil bi navê “Şerefname”yê di sala 597/1201ê da û beşa duduyan jî piştî sala 607/1211an bi navê “Îqbalname”yê hatiye nivîsandinê. Beşa yekem 10 hezar malik e û beşa duduyan jî 3700 malik e.

Di hinek çavkanîyan da derbaz dibe ku dîwaneke Nizamîyê Gencewî heye û ew 20 hezar malik e, tê da qesîde, xezel, terkîbîbend, tercîbîbend, rubaî û yekmalik jî hene. Lê hetanî vê gavê nusxeyek ji dîwanê nehatîye bidestxistin (Kantar, 2007: 183-185).

3. Kurtejiyana Sewadî

Sewadî, yek ji helbestvanên edebîyata kurdî ya klasîk e lê hetanî vê gavê di der heqê jîyana wî da agahîyên teqez nehatine bidestxistin. Ew, di nava kurdan da weke Haris, devera wî jî weke Bedlîs hatiye nîşandan û di çavkanîyan da ew ji Sewadî zêdetir wek “Harisê Bedlîs” derbaz dibe (Rûdenko, 1961: 61-62; Sağnîç, 2002: 417; Temo, 2007: 1347; Doskî, 2004: 5-18; Xeznedar, 2010:507). Qanatê Kurdo dema peyva “*Haris*” xwendîye herfa “*H*”yê bi xeletî wek “*X*” xwendîye û li gorî xwendina xwe navê helbestvan wek “*Xaris*” qeyd kirî ye (1983: 122). Di çapa Nûbiharê da jî di malika ku peyva “*Haris*” tê da derbaz dibe bi xeletî wek “*Hadis*” (Sewadî, 1999: 19) hatiye xwendinê. Dema mirov vedigere destxeta berhemê ya ku di koleksiyona Jaba da ye dibîne ku navê helbestvanî bi awayek eşkere “*Haris*” derbaz dibe:

Haris çî medih ke bo qedîmî

Memnû‘e misal e bo ‘edîmî (Jaba, Kurd30, 3b)

Lê helbestvan di helbestên xwe da xwe, weke "Sewadî" bi nav dike. Ev jî tê vê maneyê ku "Sewadî" navê helbestvanî nîne û wî ev nav jî xwe ra weke mexles bi kar anî ye. Haris di berhema xwe ya bi navê Leyla û Mecnûnê da peyva "Sewadî" jî xwe rabi kar anîye:

Ey hezretî pêşewayê muxtar

Naçar e **Sewadîyê gunehkar** (Jaba, Kurd30, 5b; Sewadî, 1999: 29)

Ya Rebbî **Sewadîyê** cegerxûn

Azad bikey bibexşî Mecnûn (Sewadî, 1999: 195)

Dîroka jidayîkbûna Sewadî zela nîne, lê wî di Leyla û Mecnûna xwe da malîkek e nivîsandiye ku li gorî hesabê ebcedê dema ev malîk tê hesabkirin, derdikeve holê ku berhem di sala 1172/1759an da hatiye nivîsandinê. Li gorî destxetan di vê malîkê da hinek guhertin hene (Sewadî, 1999, r. 42-43; Fîroz, v. 11). Ev agahîya hanê jî nîşan dide ku Sewadî di sedsala XVIIIan da jîyaye. Ew malîk jî ev a xwarê ye:

Neh rozê tamam, paşê newroz

Menqûşî mi kir nigînê pîroz (Sewadî, 1999, 43; Doskî, 2004, r. 42)

Ji vê malîka jorê jî tê xuyakirin ku helbestvan berhema xwe neh rojan piştî Newrozê nivîsandiye. Ev dîrok jî dibe beramberê 31ê meha adarê. Di beyta jêrê da jî ji îfadeya "me'xzê sinne" li gorî hesabê ebcedê tê fêmkirin ku sala nivîsandina berhemê 1162/1748 e. Bi vî rengî dîroka telîfa berhemê dibe 1161/1748. Di hinek nusxeyan da îfadeya "sinne" bê şedde û wek "sine" hatiye xwendin, ger em bi vî awayî hesab bikin wê wextê li dîrokê deh sal zêde dibe û dîrok dibe 1758 (Qanatê Kurdo, 1983: 123; Doskî, 2004: 17-18). Di hinek çavkanîyan da derbaz dibe ku sala jidayîkbûna Sewadî 1700 an jî 1738 e (Doskî, 2004: 7-19; Temo, 2007: 1374; Tîmurtaş, 2008: 373).

Me'xzê dev û lêv û se'yê sinn e

Tarîx ji wê lew ji me'xzê sinn e (Sewadî, 1999: 43; Doskî, 2004: 42)

3.1. Berhemên Sewadî

Hetanî vê gavê bi qasî ku hatîye tesbîtkirin sê berhemên Sewadî hene.

3.1.1. Leyla û Mecnûn

Berhema Sewadî ya ku herî zêde tê naskirin *Leyla û Mecnûn* e. Sewadî berhema xwe bi terza mesnewîyê, bi zaravayê kurmancî bi kêşeya 'erûzê û bi behra hezecê bi qalibê "*Mef'ûlu/mefa'îlu/fe'ûlun*"ê va nivîsandîye. Her malîkeke berhemê di nav xwe da bi qafîye ye yanê weke aa/bb/cc... Berhem jî 24 beşan û jî

771 malikan pêk hatîye (Sewadî, 1999). Hetanî vê gavê gelek caran ev berhem ji bo çapê hatîye amadekirin û hatîye çapkirinê.

Ji nusxeyên Leyla û Mecnûna Sewadî ya herfî tê zanîn nusxeya ku li Rûsyayê li Pirtûkxaneyê Giştî ya Lenîngradê di nav koleksiyona Aleksander Auguste Jaba (1801-1894) da (ji bo arşîva Jaba bnr, Pîrbal, 2000: 3-8) di bin hejmara Kurd3oyê da hatîye qeyîdkirinê ye. Berhem di sala 1172/1759an da bi awayekî menzûm hatîye telifkirin. Di berhemê da 24 beş û 23 sernav hene. Berhem bi tevahî 339 malik e û beşa destpêkê jî bêsernav e. Di wereqeya 39b yê da qeyda temellûkê bi şiklê “*Sahibuhu el-Hacî Firûz İbn el-Hacî Mustefa*” hatîye nivîsandinê (Jaba, Kurd30). Lêbelê em dizanin ku hinek nusxeyên din jî hene.

Bêguman tesbîtîkirina destnivîsên Leyla û Mecnûna Sewadî ne mijara gotara me ye. Lê bi armanca ku mijar baş were veçîrîn em ê di der heqê nusxeyên ku di çapên Leyla û Mecnûnê da ji wan sûd hatîye wergirtin da bi kurtasî hinek agahîyan bidin. Bi qasî ku me lêkolîn kir heta niha Leyla û Mecnûna Sewadî cara ewil ji aliyê M. B. Rûdenko va di 1965an da bi elîfbêya rûsî hatîye çapkirin (Qanatê Kurdo, 1985: 18). Cara duduyan ji aliyê Reşîf Irgat va li rûpera aliyê rastê bi elîfbêya erebî û li rûpera aliyê çepê jî bi elîfbêya latînî hatîye amadekirin û çapkirin (Sewadî, 1999) û ev çap li gorî nusxeya Hacî Feyrûz hatîye amadekirin. Cara sisêyan jî ji aliyê Tehsîn İbrahîm Doskî va li Dihokê hatîye çapkirin (2004) û di vê çapê da Doskî him ji van her du çapên berîya xwe û him jî ji destxetêke din sûd wergirtiye. Ev destnivîs jî ya Remezanê kurê Silêman e û ew jî ji Kurdistanê Sûrîyê ye û dîroka nusxeya wî jî 1400/1979 e (Doskî, 2004: 19). Cara dawîyê jî ji aliyê Parviz Jahany va hatîye çapkirin. Jahany, him ji her sê çapên berîya xwe û him jî ji destnivîsa Mela Nûrullahê Godîşkî (1918-2003) û ji Mela Zeynelabidîn Amidî (1946 - ...) sûd wergirtiye (2016). Di van çapan da ne tenê nusxeyên destxetan, nusxeyên çapkirî jî wek çavkanî hatine girtin (Adak, 2018: 1205).

Di hinek çavkanîyan da derbaz dibe ku li gorî A. Jaba berhema Sewadî berhemeke serbixwe nîne ew wergera Leyla û Mecnûna Nizamîyê Gencewî ye. Lê Rûdenko dibêje her çiqas berhem berhemeke serbixwe nebe jî hinek beşên vê berhemê di berhema Nizamî da tune ne (Rûdenko, 1965: 6; Şefiyeva: 2017: 4).

Sewadî, *Leyla û Mecnûna* xwe dîyarîyî du mîr an jî begên bi navê Emînê Yûsif û kurê wî Ebdullah Xan kirîye. (Sewadî, 1999: 37, 39).

Helbestvan li gorî tradîsyona mesnewîyan bi beşa munaceatê û bi van malikên xwarê dest bi mesnewîya xwe dike:

Fêhristê kitabê navê Me‘bûd

Qeyyûm û qedîm û hey û mewcûd

Bêşîbh û misal û ‘edl û xaliq

Sazindeyê mumkinat û faliq (Sewadî, 1999: 11)

Berhema Sewadî bi van malikên jêrê jî diqede:

Mewta miheqq e û newêrim

Lewra gunê ecêb didêrim

Rakî li mi key we min riha key

Bo xatirê alê Mustefa key (Sewadî, 1999: 196-197; Doskî, 2004: 139)

3.1.2. Yûsuf û Zuleyxa

Di hinek çavkanîyan da derbaz dibe ku Sewadî, bi xeynî Leyla û Mecnûnê bi navê Yûsuf û Zuleyxayê jî destanek e evîndarîyê nivîsandîye (Adak, 2014: 110). Rûdenko daye nişandan ku di nav koleksiyona Jaba da berhemek e Sewadî ya bi navê Yûsuf û Zuleyxayê heye û ev berhem berhemek e serbixwe nîne. Wî, varyanteke mesnewîya Selîmîyê Hîzanî (XVIII) ya bi navê Yûsuf û Zuleyxayê ji nû va hûnandîye. Armanca Sewadî ew bûye ku zimanê berhemê zelaltir bike (Rûdenko, 1961: 4). Mizûrî dibêje ez hetanî vê gavê rastî berhemeke bi vî rengî nehatime (2009). Di berhema bi navê Tarîxa Edebyata Kurdî da çend malik ji vê berhemê û ji berhema Selîmîyê Hîzanî hatiye dayîn (Qanatê Kurdo, 1985: 122-123). Lê mirov dema li malikên her du berheman mêze dike di navbera wan da cidahîyek berbiçav nabîne. Bi îhtîmaleke mezin ev malik, ji berhema Selîmîyê Hîzanî hatine wergirtin. Ji bo vê sedemê hewce ye ev agahî were piştrastkirin.

3.1.3. Helbestên Sewadî

Ji berhemên Sewadî yek jî qesîdeyên wî ne. Di çavkanîyan da du qesîde weke yên wî derbaz dibin. Lê mirov bi teqez nikare bibêje ev her du qesîde jî yên Sewadî ne. Ji wan yek ev qesîde ya xwarê ye ku lêkolîner bi piranî wê wek qesîdeya Sewadî qebûl dikin. Qesîde her çiqas li gorî nusxeyan were guhertin jî li gorî Dîwana Camî' 16 malik e û qesîde bi van malikan dest pê dike:

Ey felek dîsa te kul kir, derd û êşanê di min

Mislê bulbul meylê gul kir, zar û efxanê di min

Şerbeta lefz û kelaman, wê di nêv tasa û caman

Dane cumle xass û 'aman, cam û fincanê di min

Helbest bi van malikên jêrê jî bi dawî dibe û Sewadî, di malika ewil da mexlesa xwe weke "Sewadî" di ya dawîyê da jî weke "Suweyda" bi kar anî ye:

Ey **Sewadî** bes bibêje, qisseta 'êşqê dirêj e

Berf û baranê dirêj e, ebrê nîsanê di min

Ey **Suweyda** her digotî, qelb û dil herdem disotî

Şibhetê narê kevotî, re's û e'yanê di min (Qoxî, 2004: 381-382)

Qesîdeya duduyan jî bi rengê çarînan hatiye hûnandinê û ji 15 çarînan pêk tê ye. Li gorî lêkolîneran ev qesîde ya Sewadî nîne lê bi çewtî weke ya wî hatiye bi nav kir in. Qesîde evha dest pê dike:

‘Ehdê qedîm hate bîr
 Nalîn ji min tîn bêqiyas
 Mayîm di hebsê da esîr
 Mêhra dilêm muhkem esas
 Mêhra dilêm zor qayîm e
 Aşîq ji lewmê laim e
 Lewmê bikin sed laim e
 Xem nakişî ji nasir nu’has (Doskî, 2004: 22-23)

4. Berawirdkirina Karaktera Newfel û Sehneyên Newfelî

Di serpehatîya çîroka Leyla û Mecnûnê da karaktera Newfel, karaktereke gelek muhîm e û tesîra kesayeta wî di berhema Nizamî û di ya Sewadî da hevrast dimeşe². Di berhema Nizamî da cihên ku Newfel dikeve nav çîrokê di bin çar serenavan da, di berhema Sewadî da jî di bin serenavekî da hatiye hûnandinê.

Di berhema Nizamî da karaktera Newfel bi van serenavan hatiye hûnandinê:

“Newfel tête cem Mecnûnî,
 Şerê Newfel yê li dijî hêza bavê Leylayê,
 Mecnûn li dijî Newfel diaxive,
 Newfel ji bo cara duduyan diçe şerê bavê Leylayê.”

Di berhema Sewadî da karaktera Newfel bi serenavek e tenê hatiye hûnandin û ew jî ev serenava li jêrê ye:

“Ceng û cîdala Newfel e digel Ibnu Selamî ji bo Mecnûnê belengazê bêcî û bêmeqamî.” (Sewadî, 1999: 123).

Di her du berheman da hejmara serenavên ku Newfel li ser sehnê ye wekhev nînin. Di berhema Nizamî da mijar di bin çar serenavan da derbaz dibe lê di berhema Sewadî da di bin serenavekî da derbaz dibe. Cidahîya hejmara serenavan jî dide xuyakirin ku di terz û rêbaza her du helbestvanan da hinek

²Di vê gotarê da ji bo *Leyla û Mecnûna* Nizamê Gencewî çapa Hasan Vahid Destgerdî (1386), *Hakîm Nizâmê Gencewî Leyla û Mecnûn*, Neşrî Qatre, Tehran û ji bo *Leyla û Mecnûna* Sewadî jî çapa Sewadî (1999), *Leyla û Mecnûn*, (Tîpderbaziya Latîni: M. Reşit Irgat), İstanbul, Weşanên Nûbiharê esas hatiye girtin.

cidahî hene. Bo nimûne Sewadî di berhema xwe da gava nav li beşê dike naxwaze di bin çend serenavan da mijarê binirxîne, lê Nizamî bi hûrgulî serenavan datîne û bi berfirehî mijarê dinirxîne.

Di berhema Nizamî da karaktera Newfelî bi awayekî tesaduff dikeve nav çîrokê. Newfelî, Mecnûnî li çolê weke kesekî reben, porê wî li ser serê wî bûye gîjjik, derdkêş, rût û tazî, pêxwas, ji mirovan kûvî, li ber kevir û kuçikan e û bûye hevalê heywanên wehşî dibîne (103/12-14-15-16)³. Dixwaze wî nas bike, ji Mecnûnî dipirse û dibêje: "Tu kî yî?" Mecnûn dema bersiva wî dide, Newfel hîn dibe ku Mecnûnî ji ber eşqa keça ku ji roj û hîvê bedewtir e, dîn û har bûye lewra bi roj û şevan helbestan dinivîsîne (104/1-2-3-4). Dema ku Newfel bi vê rewşê dihesa biryarê dide ku vî evîndarê xemxur bigêhêjîne eşqa wî (104/10-11). Ji hespê xwe peya dibe, bi armanca ku bi hev ra li ser sifreyekê rûnin, bixwin, vexwin û ji hev ra xezelan bixwînin gazî Mecnûnî dike. Di vê sohbetê da Newfel hîn dibe ku Mecnûn bê Leylayê qet nikare bixwe-vexwe, biaxive û helbestan bixwîne. Newfel ji ber ku dixwaze wî kêfxweş bike di nava axaftina xwe da bi tenê qala Leylayê dike (104/12-13, 105/1-2-3-4-5). Ew ber dilê Mecnûnî dide, jê dixwaze ku ew bi aram be, dev ji şîn û girîyan berde û sozê dide ku hetanî Leylayê neke hevsera wî, ew dev ji vî karî bernade (106/10-11-12-13-14-15):

Nîzamî:

Wergera bi Kurdî

Ta hemserê tu negerded an mah

Heya ku ew ê nebe hevsera te

Ez vey nekunem kemend kutah (105/12) Ez dê destan nekêşim jê

Mecnûn bawerîya xwe bi gotina Newfel tîne, daxwaza wî qebûl dike, terka çol û çiyayan dike û diçe li cem Newfel dimîne. Ser û guhê Mecnûnî tê şûştin û ew ji kêfan dest bi xwarin û vexwarinê dike. Bi alîkarîya Newfel, Mecnûnî dev ji dînitîyê berdide û dest bi jîyaneke aram dike (107 / 2-3-5-6-10-11-15-16-17).

Di berhema Sewadî da haya Newfel ji kesekî bi navê Mecnûnî heye û ew dixwaze di der heqê wî da hinek agahîyan bi dest bixîne. Newfel, mîrekî xwedan lele û wezîr û leşkeran e, fermana wî li her derê têtê qebûlkin. Ew; mirovekî serwext, zana, bi merhemet û xwedan dîwanek û pileyek e bilind e. Bi navê Asef wezîrekî wî heye ku ew jî kesekî dilpak, rewşenbîr û zana ye. Newfel rojekê di dîwana xwe da ji wezîrê xwe yê dilpak dipirse dibêje: "Ez dixwazim di der heqê Mecnûnê ku qala wî tê kirin da, hinek agahîyan bi dest bixim, ka ew kî ye û çîroka wî çî ye".

Wezîr, dema bi hûrgilî çîroka Mecnûnî ji Newfelî ra dibêje, ew bi wê bûyera dilsoj gelekî xemgîn dibe û fermanekî li axa û begên xwe belav dike û tê da dibêje: "Amade bibin em sibê dê biçin deşt û çiyayan seyranê bikin". Axa, beg, serbaz û leşker amade dibin û bi hev ra diçin deşt û çiyayan seyr û geştê dikin û di dawiyê da Mecnûnê reben û belengaz dibînin.

³ Mînakên ku ji mesnewîya Nizamî û Sewadî hatine dayîn di nava kevanekê da hejmara yekem ya rûpelê ye û yên din jî hejmara malikan in.

Dema Mecnûnî dibînin çî bibînin ew, di rewşeke gelek xerab da ye, rût û tazî ye, axîn û nalîna wî ye. Ew ji hespên xwe peya dibin bi dilnêrmî û dilemînî wî hembêz dikin, cil û bergên nû lê dikin û bi şahî û kêfxweşî wî digirin û vedigerin malê. Lê di rêyê da ji ber axîn, oxîn û zarîna Mecnûnî bêzar dibin. Nîhayet wî digêhînin malê, ser û guhên wî dişon, taximeke cil û bergên xweşik lê dikin, merhemê li ser birînên wî didin û cur bi cur xwarin û vexwarinên xweş jê ra çê dikin (123-127/454-478).

Dîtin bi tenê ku ‘ûr û tazî

Bedhal û bi ah û zar û gazî (125/467)

Poşîde kirin bi lubs û cam e

Hilgirtine pêş xwe şadikam e (127/471)

Lehengê Nizamî, yanê Newfel bi tesadufî Mecnûnî dibîne, lê agahîya lehengê Sewadî, yanê Newfelî ji Mecnûnî heye.

Nizamî ji bo ku Newfel têxîne nava çîrokê hewcedarîyekê bi pêxistina çîrokê nabîne û hema rasterast Newfelî dixîne nava çîrokê. Sewadî, berê ku lehengê xwe têxîne nava çîrokê di der heqê wî da hinek agahîyan dibêje û pesnê wî dide. Ew bi vî rengî sedema ketina Newfelî nava çîrokê bi sedemek e aqilane va girê dide û bi terzek e maqûl va şîrove dike. Sewadî bi vî şeklî sedem û encama çîrokê di çarçoveya hunera çîrokan da pêk tîne. Lê Nizamî hewcedarîya xwe bi narînî, nazîkî û zerafeteke bi vî rengî nayîne.

Nizamî, di serê sehneya ku Newfel tê da derbaz dibe di hûnandina çîrokê da wî wek kesekî dixwaze, xuy û xisleta Mecnûnî biguherîne û wî vegeerîne jîyanek e normal dide nasandinê û ew bi vî rengî dixwaze tesîra Newfelî li ser Mecnûnî di serî da bide nîşandan. Sewadî jî di serê sehneya ku Newfelî tê da derbaz dibe di hûnandina çîrokê da dixwaze eşkere bike ku ji bona guherandina xuy û xisleta Mecnûnî, Newfelî nikare tu tesîrekê li ser wî bike. Ew ji bo ku vê armanca xwe baş bide nîşandan dibêje, guherandina exlaqa wî bide alîyekî Mecnûnî, ji Newfel û axa û begên wî ra dijûnan, çêran û pirsan dike.

Nizamî çîrokê evha dide berdewamkirin:

Rojekê Newfel û Mecnûn li cem hev rûdinin û bi kêfxweşî bi hev ra diaxivin. Mecnûn 2-3 xezelên evîndarîyê dixwîne (108/4-5) û ji Newfel ra dibêje, te ez xapandim û anîm van deran, hewce ye di demeke kurt da tu soza xwe bi cih bînî û biçî Leylayê ji min ra bînî. Eger tu neyînî ez ê cara duduyan derkevim serê çol û çiyayan. Lewra jîyan bê Leylayê nabe (108 / 7-9-10) û tu nebûyî melhema dilê min ê birîndar. Êdî ne mumkûn e ez sebrê bikim, dûrbûna ji dilberê tîbûna min zêdetîr dike. Lewra Leyla ji bona min ava heyatê ye (108 / 11-12-15-16):

Nîzamî:

Sed zexmizeban şenîdem ez tu

Wergera bi Kurdî

Min sed ta'n ji ted bihîstin

Yek merhemê dil nedîdem ez tu(108/11)	Lê tenê min ji te nedî merhema dilan
Sebrem şod ve 'eql rext berbest	Sebra min qetîya û aqil nema bo min
Deryâb ve ger ne reftem ez dest (108/12)	Nexwe ez dê tune bim fam bike min
Bîyâr menem ze'îf û rencûr	Bêyar ez im lawaz û êşkişandî
Çun têşne zi abê zindegî dûr (108/16)	Mîna têniyekê ku ji ava jîyanê dûr bî

Di berhema Sewadî da ev sehne bi vî rengî didome:

Mecnûn, ne qîmetê dide wan tiştên ku Newfelî dîyarîyî wî dike û ne jî spasîya xwe nîşanî wî dide, bi ser da jî ji wî ra dijûnan dibêje, henekên xwe pê dike û wî rezil û riswa dike. Dibêje hewcedarîya min bi mal û milkê dinê tune ye, ez Leylaya xwe dixwazim (127-129/ 476-479):

Ruswayî dikir wî mîrê Newfel

Şermende dikir di nêv mehfel (127/477)

Navê mi te'am û came xil'et

Leyla mi divê çi kem bi sil'et (127/478)

Di berhema her du helbestvanan da jî helwesta Newfelî di pêvajoya çîrokê da paralel didome. Lê di hal û hereketên Mecnûnî da hinek cîdahî hene. Bo nimûne, di berhema Nizamî da Mecnûn ji demê gazindeyan dike, bê aramîya xwe nîşan dide û ji Newfelî dixwaze ew hinekî bilez tevbigere. Di berhema Sewadî da Mecnûn gazindeyan ji demê nake, tenê ji Newfelî dixwaze ew here Leylayê jê ra bîne.

Him di berhema Nizamî da him jî di berhema Sewadî da Mecnûn heman bertekê nîşanî Newfelî dide. Lewra Mecnûnî hîna destên xwe ji dinyayê berneda ye û di navbera eşqa mecazî û îlahî da tê û diçe.

Di berhema Nizamî da Newfel jî ber gilî û gazindeyên Mecnûnî, weke rûnê li ser agirî di dihele û di qijile. Ji nişka va ji cihê xwe radibe, şûrê xwe dixwe destê xwe, ji bona şer amadehîyan dike û weke şêrê reşê şerxwaz dikeve rêyê (109 / 2-5). Bi qasidê xwe ra ji malbata Leylayê ra xeberê dişîne û dibêje: "Bila Leylayê bi rindî bişînin, eger neşînin ez ê bi çoyê zorê Leylayê ji Mecnûnî ra bibim" (109/6-9). Malbata Leylayê bi van gotinan gelekî aciz dibe û ji Newfelî ra bersivê bi rê dike û dibêje: "Leyla ne kadeya nava rûn e, ew heyva ser asîmanan e. Bi darê zorê, birina wê mîhrîmahê ne heddê te ye û ne jî heddê heftê û heft bavê te ye. Ew weke roj e, tu wê kuda dibî, tu şeytanê kevirkirî yî, ew stêrka birqonek e, ger tu şûr ji qalîkî bikişîni emê jî bikişînin...":

Nîzamî:

Dâdend cevâb kin nerahest

Wergera bi Kurdî

Bersiv dan û gotin rê ne ev e

Leylî negulîçe, qursê mâhest (109/12) ye	Leyla gulek bânîrx nîn e, hîva çardeh şevî
Kes râ sûyi mâh destres nîst	Destê tu kesê nagêhe hîvê
Ne kêrê tu, kêrê hîçkes nîst (109/13)	Ne tenê karê te, karê tu kesê nîne
Û râ çî berî kê âfitâb est	Qet xema wî nîn e, ew roj e
Tu dîvê recîm û şîhâb est (109/14)	Tu şeytan î û ew gerstêrk e

Dema qasid vedigere û bersiva malbata Leylayê ji Newfelî ra dibêje, Newfel bi van xeberan gelek aciz dibe û dubare xeberê ji wan ra dişîne lê ev car jî bersivê e neyînî digire. Newfel, zêdetir hêrs dibe, ew û leşkerên wî şûrên xwe ji qalîkan dikişînin û êrişê dibin ser konên malbata Leylayê (109/16, 110/1-6). Şervanên malbata Leylayê jî dikin qîrîn û qazîn, şûrên xwe digirin û êrişî Newfelî û leşkerên wî dikin û Newfel, di şer da têk diçe (110/7-17). Li meydana şer her kes şer dike lê Mecnûn destên xwe bilind dike ji bona malbata Leylayê di şer da bi ser bikeve diayan dike. Leşkerêk vê halê wî dibîne û tê cem, jê ra dibêje “*ev çî hal e, em ji bona te şer dikin, canê xwe ji dest didin, tu ji bona ku dujmin bi ser bikeve diayan dikî?*”. Mecnûn dibêje, li her derê bîhna Leylayê tê pozê min, ez çawa neçim alîyê malbata dîlbera xwe (111/1-14, 112/4-12).

Newfel weke filekî serxweş êrişê dibe ser dujmin û wana tar û mar dike. Her der dibe gola xwînê, dema roj diçe avan û dibe êvar her kes vedikêşe herêma xwe (113/1-7). Dora rojê dema Newfel û leşkerên wî ber bi malbata Leylayê va diçin çî bibînin, malbat amade bûye û li benda wan e. Newfel têdigêhêje ku çareserkirina pîrsgirêkê tenê bi rêya aştiyê dibe, qasidekî ji malbata Leylayê ra dişîne û dibêje ez ne ji bona şer, ji bona aştiyê hatime û ez ne evîndarê şer û pevçûnê me. Li ser vê pêşniyazê her du serî jî aştiyê qebûl dikin û li hev tîn (113/8-17, 114/1-5):

Nîzamî:

Angîxt mîyâncî ze xivîşân
Tâ sulh dehed miyani îşân (113/13)

Wergera bi Kurdî

Navbeynkar nîşan kir di nava millet da
Da ku aştiyê pêk bîne di navbera wan da

Di berhema Sewadî da jî gilî û gazindeyên Mecnûnî tesîreke gelek mezin li ser Newfelî çêdike û ew her tiştî ji bîr dike û tenê bi meseleya Mecnûnî ra eleqeder dibe. Newfel rûspîyekî xwe amade dike û dişîne mala bavê Leylayê. Ev rûspî jî ji mirovên bijarte komeke amade dike û ew bi hev ra diçîne çiyayê Necdê, xwe digîhînin konê bavê Leylayê û li ber derê konî peya dibin. Ji bavê Leylayê ra daxwaza mîrên xwe evha dibêjin: “*Ey mîrê xweşbext! Mîrê me Newfel keça te Leylayê ji bo Mecnûnî dixwaze, eger tu bibêjî: Erê em ê ji bo te gelek mal, milk, zêr û zîvan berhev bikin û dîyarîyî te bikin*”. Mîrê ereban kûr û dûr difikire û bersiva wan evha dide û dibêje: “*Ev daxwaz ne daxwazeke erêbûnê ye, ne mumkûn e kû ez keça xwe bidim. Biçin ji mîrê xwe ra bibêjin ew mîrekî payebilind e, mezin e, xwedanê edet û toreyan e, ew Mecnûnî dînikî ku zincîr di gerdena wî*

da heye û hetanî vê gavê tu dermaneke ji derdê wî ra nehatiye dîtin ez dê çawa keça xwe ya mîhrîmah bidimê. Bila mîrê we vê meseleyê qet hilnede û daneyîne, rizaya min bi vê karî tuneye û ji sedî sed jî ev daxwaz nabe were bicihkirin."

Rûspî û hevalên xwe vedigerin cem Newfelî û gotinên bavê Leylayê yek bi yek jê ra dibêjin. Gava Newfel van gotinan dibihîze kêfa wî gelek direve û gazî serbaz û leşkerên xwe dike û fermanekê evha dide wan: "Gelî pehlewaniya û cengawerên min! Ji bona sibê amade bibin em dê biçin cengê!"

Qasid vegera ye canibê mîr

Yek yek xeberê wî kirine teqrîr (131/491)

Weqtê wehe gotin ev cewabe

Mîr hate tehewur û 'etabe (131/492)

Gazî kire cundî û lewendan

Sahibhuneran û gurz û bendan (113/493)

Dema ku bavê Leylayê vê hewarîyê dibihîze, ew jî hinek amadehîyan ji bona şer dike. Her du alî jî têne hemberî hev, şûr û tîr û kevanên xwe dikişînin û dest bi şer dikin. Di şer da gelek kes têne kuştin û xwîneke mezin diherike. Di dawîya şer da Newfel bi ser dikeve û bavê Leylayê têk diçe. Mecnûn di pêvajoya şer da destên xwe bilind dike û ji bo serkeftina bavê yara xwe diayan dike (135/507-509). Xwedê diayên wî qebûl dike û şer radiweste, lê bavê Leylayê, Mecnûnî dîl digire li dûv xwe kaş dike û dibê. Dixwaze wî bikuje. Hinek kes nahêlin wî bikuje, lê weke esîrekî, wî dibin. Dora rojê şer dîsan dest pê dike û bavê Leylayê mêze dike serkeftin ne mumkûn e daxwaza aşîyê li Newfelî dike û dibêje "Eger tu aşîyê qebûl nekî em ê Mecnûnî bikujin." Newfel jî dilê xwe yê saf û ji neçarîyê, vê daxwazê qebûl dike û dibêje "Bi wê şertê ku hûn ê Mecnûnî azad bikin û bidin me û bila Leyla jî ji we ra be."

Wan gotine Newfelê be ala

Ger sulhê nekey digel me hala (135/514)

Em dê bikujin li êre Mecnûn

Ew ba'isê fitne beytê meftûn (137/512)

Leyla ji we ra wî jî reha ken

Çawan we divê emê wisa ken (137/517)

Di berhema Nizâmî da dema cara duduyan Newfel êrişê dibê ser leşkerên bavê Leylayê, malbata bavê Leylayê dibînin ku şer nexwestin ne mumkun e, ew jî dest bi şer dikin. Şer gelekî gur dibê û Newfel bi hêzeke awarte şer dike (116/1-14). Di dawîyê da Newfel bi ser dikeve û rûspîyên malbata Leylayê jî aşîyê dixwazin (117 / 9-14). Newfel dibêje bi şertê ku hûn Leylayê bînin, ez ê aşîyê qebûl bikim.

Dema bavê Leylayê van gotinan dibihîze gelekî xemgîn dibe û tê cem Newfelî, weha dibêje: “Tu kesekî cengawer û comerd î, hêvîdar im ku ya hatiye serê min neyê serê te. Sedema vî şerî û rijandina vê xwînê ez im, ez gelek şermezar im. Ger tu keça min bigirî, bidî koleyekî jî, ez e deng nekîm (117/6-13). Lê ev Mecnûnê ku li çol û çiyayan digere, qîza min xistiye nava dev û didanan, hetanî didim wî, bila bimire baştir e (119/3-13). Heta ku ez qîza xwe didim Mecnûnî, serê wî jê bikim, bavêjime ber kûçikan çêtir e (120/1-5). Ji ber van gotinan Newfel dev ji Leylayê berdide û şûnda vedikişe (120/13-15, 121/1-8). Li ser vê biryarê dilê Mecnûnî dişikê, ew di xeyîde û cara duduyan vedigere ser çol û çiyayan (121/9-15, 122/1-4).

Nizamî radigîhîne ku Newfel ji ber ku di şer da daxwaza aşîtyê qebûl dike, Mecnûn jê dixeyide û wî weke kesekî piçûk dibîne (114 / 6-10). Di berhema Sewadî da ev sahne tune ye.

Encam

Di berawirdkirina mesnewîya Leyla û Mecnûna Nizamî û Sewadî da karektera “Newfelî” û beşa ku tesîra Newfel li ser çêbûye da ev encam hatine derxistin:

Sewadî pevxistina çîroka Leyla û Mecnûnê ji Nizamî wergirtiye. Lêbelê wî çîrok li gorî rê û rêbaza xwe vehûnandiye û him ji alîyê lehengan va him jî ji alîyê vegotina çîrokê va pevxistineke orjînal derxistiye meydanê.

Nizamî, karaktera Newfelî ji Mecnûnî ra ji alîyêkî va wek kesayetekî dost û heval, ji alîyê din va jî wek kesayeteke şervan, bi hêz û rexnegir daye nîşandan. Nizamî, çîrok li ser Newfelî nehûnandiye û li ser lehengê eslî yanê Mecnûnî hûnandiye û Newfel weke kesekî alîkarê Mecnûnî daye nîşandan. Sewadî jî wek Nizamî, Newfel weke kesekî alîkarê Mecnûnî daye nîşandan. Newfel him xêrxwaz e him jî şervan û pehlewana e. Newfel lehengê eslî nîne, belkî karaktereke alîkar e.

Nizamî xwestîye ku çîroka xwe li navenda lehengê xwe yên eslî bihûne, lê Sewadî tişteki bi vî rengî nefikiriye, lewra ew dizane ku çîrok berîya wî ji alîyê gelek şairan va hatiye nivîsandin. Wî xwestîye ku vê çîrokê bi uslûba xwe û bi terza lîrîkî binivîsîne.

Sewadî dema metna xwe nivîsandiye, hinek caran ji rêbaza Nizamî derketîye, hinek cidahî çêkirine û wî xwestîye metnekî resen bîne holê. Terza Sewadî ji bilî di wan cihên ku tê da guhertin çêkirîye di hûnandina çîrokê da dişîbihe terza Nizamî.

Hejmarên malikên Leyla û Mecnûna Sewadî gelek ji ya Nizamî kêmtir in. Her çiqas li gorî destxetan di hejmaran da hinek guhertin çêbibin jî Leyla û Mecnûna Nizamî 4600 malik in û ya Sewadî jî 771 malik in.

Di her du berheman da jî şerê ku di navbera bavê Leyla û Newfelî da derdikeve piştî ku Newfel qasidî dişîne mala bavê Leylayê û wê ji Mecnûnî ra

dixwaze dest pê dike. Lê di navbera her du berheman da wekhevîyek tune ye. Di Leyla û Mecnûna Sewadî da leşkerên bavê Leylayê têk diçin lê ew firsendekê dibînin û Mecnûnî dîl digirin. Piştî dîlgirtina Mecnûnî, ji Newfelî daxwaza aştiyê dikin û jê ra dibêjin "eger tu bi aştiyê razî nebî em ê Mecnûnî bikujin." Newfel ji bo ku Mecnûnî ji talûkeya kuştinê xelas bike û wî azad bike mejbûr dimîne ku leşkerên xwe şunda vekişîne û aştiyê qebûl bike. Lê di Leyla û Mecnûna Nizamî da cara ewil, berevajiyê vê yekê, leşkerên Newfel têk diçin û Newfel daxwaza aştiyê li bavê Leylayê dike.

Di berhema Nizamî da di navbera bavê Leyla û Newfelî da du caran şer diqewime. Di cara duduyan da artêşa bavê Leylayê têk diçe. Li ser vê encamê bi armanca ku aboriya wan di nava ereban da têk neçe, bavê Leylayê ji Newfelî daxwaz dike ku ew, daxwaza keça wî ji bo Mecnûnî neke. Bavê Leylayê dixwaze qîza xwe bide koleyê Newfelî yê herî bêqîmet, lê naxwaze bide Mecnûnê dîn ê serê çol û çiyayan. Rûspiyên Newfelî jî dibin palpiştê daxwaza bavê Leylayê û bi armanca ku feydeyek bigêhêje Mecnûnî şer didin rawestandîne. Lê di vê sehneyê da Sewadî evha nabêje. Lewra Newfel ji bo ku Leylayê ji Mecnûnî ra bîne, şer dike û gelek xwîna xortan dirijîne, çawa dilê wî bi gotina bavê Leylayê nerm bibe û dev ji armanca xwe berdide û Mecnûnî weke şerpeze li meydanê bihêle.

Di her du berheman da jî Newfel mirovekî xwedanhêz e, dixwaze alîkarîya Mecnûnî bike û ji bo vê sedemê ew bi bavê Leylayê ra şer dike. Lê nikare Leylayê ji bavê wê bigire û bide Mecnûnî.

Di her du berheman da jî Mecnûn xezalekê ji dafika nêçîrvanekî rizgar dike lê di rizgarkirina xezalê da rêya her du helbestvanan wek hev nîne. Di Leyla û Mecnûna Sewadî da Mecnûn lavayî nêçîrvanî dike û jê ra dibêje çavên xezalê weke çavên Leylayê ne, wê azad bike û bibexşîne min. Dilê nêçîrvanî bi Mecnûnî dişewite û xezalê azad dike û wê dîyarîyî wî dike. Di berhema Nizamî da nêçîrvan ji Mecnûnî ra dibêje: "Ez debara xwe bi vî karî berdeyam dikim û hewce ye li hember azadkirina wê, tu tiştêkî bidî min". Li ser daxwaza nêçîrvanî, Mecnûn hespê xwe dide wî û bi vî rengî xezal azad dibe.

Di berhema Sewadî da berê Mecnûnî diçe Kabeyê, paşê xezal tê azadkirin. Lê di berhema Nizamî da azadkirina xezalê li dût şerê ku di navbera Newfel û bavê Leylayê da di qewime da ye.

Di çîrokê da Nizamî xwestiye ku çîrokê bibêje, Sewadî jî xwestiye ku li gorî rê û rêbaza çîrokê, mesnewîya xwe bihûne.

Çavkanî

Abdunnebî, Molla Faxru'z-zaman Kazvînî, (1340) .Tezkireî Meyhane, Tahran, (nşr: A. Gulçînî Ma'anî).

Adak, A. (2014). "Di Edebiyata Kurdî ya Klasîk de Mesnewiyên Leyla û Mecnûnê", Kovara Wêje û Rexne. Hejmar 3, rr: 99-119.

- Adak, A. (2018). “Analîzeke Kodîkolojîk li Ser Leyla û Mecnûnên Sewadî, Bazîdî û Fuzûlî di Koleksiyona A. Jaba ya Destnivîsên Kurdî de”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*. Ağustos-2018 Berg:10 Hejmar:3 (21), rr: 1197-1222.
- Adak, A. (2012). “Liceli Şairlere Genel Bir Bakış”, *Dünden Bugüne Lice Sempozyumu Bildirileri*, Mardin, Weşanên Zanîngeha Mardîn Artukluyê.
- Akalın, N. (1998). “Nizâmî-yi Gencevî'nin Hayatı, Edebî Şahsiyeti ve Eserler” *Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Serdem: Payız, Hejmar: 7, rr: 67-91.
- Aliyef, Rüstem (1991). Nizâmî-yi Gencevî, Bakû.
- Alkaç, N. (2018). *Goranî Lehçesinde Yazılan Mesneviler*, [http://kovarabir.com/5018-2/\(18.03.2020\)](http://kovarabir.com/5018-2/(18.03.2020)).
- Ateş, A. (1988). “Leyla ile Mecnûn”, *İslam Ansiklopedisi, I-XIII*, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Baban, C. (2012). *E'lamu'l-Kurd*, Erbil, Daru Aras.
- Berthels, E. (1964). “Nizâmî”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi.
- Çiçekler, M. (2004). “Mesnevi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi I-XXXIV*, Ankara, Weşanên Türkiye Diyanet Vakfı.
- Destgerdi, H. V. (1386). *Hakîm Nizâmê Gencevî Leyla û Mecnûn*, Tehran, Neşrî Qatre.
- Doskî, T. Î. (2004). *Leyla û Mecnûn*. Duhok, Weşanên Sipîrêz.
- Ergin, M. C. (2006) “Hazrolu Seyda Hacı Abdulfettah Yazıcı”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Berg: VIII, Hejmar:1, rr: 109-030.
- Fîroz, H. *Leyla û Mecnûn*. Destnivîsa Pirtûkxana Petersburgê, v. 11.
- Hîlmî R. (1988). *Şîr û Edebiyatê Kurdî*, Hewlêr, Metbe'etu'-Te'limî 'Alî.
- Jahany, P. (2016). *Leyla û Mecnûna Sewadî (Metin, Lêkolîn, Şîrove)*. Teza Lîsansa Bilind ya Çapnebûyî, Mardin, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Enstîtuya Zimanên Zindî Yên Li Tirkîyeyê.
- Jaba, A. (?). *Catalogue de Manuscrits Kurdes, nuxxeya dijîtal a arşîva A. Jaba, Pirtûkxaneyê Giştî ya Lenîngradê, Rûsya, j. Kurd30*.
- Kanar, M. (2007). “Nizamîyê Gencevî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, Weşanên Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kırlangıç, H. (2008). “Nizâmî ve Fuzûlî'nin Leylâ ve Mecnûn Mesnevileri”, *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sal: 8, Berg: II, Hejmar: 27, rr. 49-64.
- Kutlu, M. (1986). “Leyla ve Mecnûn”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, I-VIII*, İstanbul, Dergâh Yayınları.
- Levend, A. S. (1959). *Arap, Fars ve Türk Edebiyatında Leyla ile Mecnûn Hikâyesi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- el-Maksoud, Belal Saber Mohamed ABD (2004). *Leyla ile Mecnûn Mesnevilerinin Arap, Fars ve Türk Edebiyatı'nda Ele Alınış Biçimi ve Larendeli Hamdî'nin Eseri Cilt 1(İnceleme)*, Têza Doxtorayê ya Çapnebûyî, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Mizûrî, A. (2009), *Leyla û Mecnûna Harisê Bitlîsî*, werger: Alîxan Aras, <http://aso-zagrosi.over-blog.com/article-30477610.html> (11.03.2020)

- Pala, İ. (2002). *Ansiklopedik Divan Şiiri Ansiklopedisi*, İstanbul, Weşanên L&M.
- Pîrbal, F. (2000). *Mela Mehmûdê Bayezîdî (1799-1867) Yekemîn Çîroknûs û Pexşannûsî Kurd*, Hewlêr, Weşanên Aras.
- Qanatê Kurdo. (1983). *Tarîxa Edebyeta Kurdî*. Îsveç, Weşanên Öz-Ge.
- Qoxî, M. E. H. (2004). *Dîwana Camî*. İstanbul, Weşanên İhsan Yayınları.
- Resulzâde, M. E. (1951). *Azerbaycan Şairi Nizâmî*, Ankara, Millî Eğitim Basımevi.
- Rûdenko, M. B. (1961). *Opisanie Kurdskih Rukopisey Leningradskih Sobraniy*, Moskova, Izdatelbstyo Ydstdçnoy Literaturi.
- Sağnıç, F. H. (2002). *Dîroka Wêjeya Kurdî*, Stenbol, Weşanên Enstutîya Kurdî ya Stenbolê.
- Sewadî, (1759-1857). *Leyla û Mecnûn*, nusxeya dijital a arşîva A. Jaba li Pirtûkxaneyê Giştî ya Lenîngrad/Rûsyayê, j. Kurdî, (Xwedî: Hacî Fîrûz Efendî).
- Sewadî. (1999). *Leyla û Mecnûn (Tîpderbazîya Latînî: M. Reşit Irgat)*. İstanbul, Weşanên Nûbiharê.
- Nizâmîye Gencewî, N. (?), *Leyla û Mecnûn*, Berhevkar: Emîn Babayî Penah, Be Namê Tek Danişçûyê Danişgahê ‘Eşq.
- Sönmez, N. (2018). *Dîwana Şêx Muşerrefê Xinûkî -Metn&Lêkolîn-*. Diyarbakır, Weşanên Weşanxaneyê Seyda.
- Şefavîyeva, Z. R. (2017). “Fuzulî'nin “Leylâ ve Mecnûn” Mesnevisinin Bitlisî'nin Aynı Başlıklı Eserine Etkisi”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Berg: IV, Hejmar: XI, Gulan /2017, rr. 137-154.
- Şêx Mihemed Can (1992). *Leyla û Mecnûn*, (amd: Zeynelabidîn Zinar), Stockholm, Weşanên Pencînar.
- Tarlan, A. N. (2001). *Leyla ile Mecnûn, Nizâmî*, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı Evas Basım Yayın.
- Terbiyet, M. A. (1314). *Daişmendane Azerbaycan*, Matbaaî Meclîs, Tehran.
- Temo, S. (2007). *Kürt Şiiri Antolojisi I-II*, İstanbul, Weşanên Agora.
- Timurtaş, A. (2008), “Haris el-Bitlisî ve Leyla û Mecnûn Adlı Manzûmesi”, *I. Uluslararası Dünden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul, Beyan Yayınları.
- Yalar, M. (2012). “Hazrolu Abdulfettah Yazıcı ve Şairliği”, *Uluslararası Silvan Sempozyumu*, Mardin, Weşanên Zanîngeha Mardîn Artukluyê.
- Xeffar, İ. (2011), *Xanay Qubadî Leyla û Mecnûn*, Silêmanî, Weşanên Binkey Jîn.
- Keznedar, M. (2015). *Mêjûy Edebî Kurdî I-VII*, Hewlêr, Dezgey Aras.